

ANA TANRIÇADAN GÜNÜMÜZE BİR KÜLT: FATMA ANA ELİ

Mother Fatma's Hand: A Cult from the Mother Goddess to the Present

Von der Muttergöttin bis in die Gegenwart: Der Kult der Hand der Mutter Fatma

Cem HAYAT *

Saadet DAĞ **

ÖZ

Kadim uygarlıklardan günümüze değin bir kültür mirası olarak aktarılan semboller, insanların duygu ve düşüncelerini ifade edebildikleri iletişim kanallarındandır. İnsanoğlu tarih boyunca anlam yüklediği birçok sembolün ardında bir gizem aramıştır. Böylece birçok sembol kutsallaştırılarak, mitolojik bir kimliğe bürünmüş ve uygarlıklarının inanç fenomenleri üzerinde etkili olmuştur. Antik dönemin mağara duvarlarından başlayarak birçok toplumda var olan ve en son Alevi toplumunda kendini gösteren el figürü bu sembollerden biridir. Yapmanın ve yaratıcı gücün, kuvvetin ve kudretin ifadesi olan el figürü; şans, bereket, korunma gibi konularda birçok toplumda yaşayışın içine dâhil edilmiştir. İnsanlığın sembolleri ilk ortaya çıkardığı günlerden bugüne ulaşan el sembolü, günümüzde ekseriyetle Alevi ve Bektaşî kültüründe Hz. Fatma ile ilişkilendirilmiş bir kült olarak varlığını sürdürmektedir. Uygarlıkların kültürel etkileşimi sonucunda ana tanrıça kültünün izlerinin bugünkü Anadolu Aleviliğine de sirayet ettiği görülmektedir. Kadim dönemin ana tanrıça kültü bugün Alevi inanç ve felsefesinde Fatma Ana'ya dönüşmüş; şans, bereket ve korunma gibi konularda başvuru mistik öge ise Fatma Ana Eli olmuştur. Bu el sembolü Alevi kültüründe adını her ne kadar Hz. Fatma'dan alsa bile Orta

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Alevi Bektaşî Kültürü Anabilim Dalı, hayat.cem@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9839-2492.

** Bilim Uzmanı, saadet.dag.06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1199-1386.

Asya Türk kültüründe Umay Ana Eli, Hıristiyanlarda Meryem Ana Eli ve Yahudilerde Hamsa olarak bir kültür bakiyesi şeklinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda ana tanrıça kültürünün izlerinin günümüzde Alevi toplumunda diri tutulduğu söylenebilir. Yukarıda belirtilen bilgiler çerçevesinde ortaya konan bu çalışmada ise “Peñçe-i Âli Abâ” ya da “Hamsa” olarak da bilinen Fatma Ana Eli sembolünün tarihsel yolculuğu yapılmış, söz konusu figürün kökenine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle var olan veriler ışığında ana tanrıça kültü ve sembolizm üzerinden el figürü gibi konulara değinilerek bunların Alevi toplumuna yansımaları irdelenmiş ve ilgili bağlamda örnekler verilerek el sembolünün bir gelenek olarak Alevi yaşamında nasıl yer edindiği açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sembol, Ana Tanrıça Kültü, Peñçe-i Âli Aba, Hamsa, Fatma Ana Eli.

ABSTRACT

The symbols, which have been passed on as a cultural heritage from ancient civilizations to the present day, are one of the communication channels through which people can express their feelings and ideas. Throughout history, human being has sought a mystery behind many symbols to which he has attributed various meanings. Thus, being sanctified, many symbols assumed a mythological identity and had an impact on the belief phenomena of their civilizations. One of these symbols is the hand figure, which existed in many societies starting from the cave walls in the ancient period and appeared in the Alevi society. The hand figure, which is the expression of creation, creative power, strength and might, is included in the life of many societies through the subjects such as luck, abundance, protection. The hand symbol, that has survived from the days when mankind revealed first symbols, continues to exist today as a cult generally associated with Hz. Fatma in the Alevi and Bektashi culture. It is apparent that the traces of the Mother Goddess cult have spread to today's Anatolian Alevism as a result of the cultural interaction of civilizations. Within the Alevi belief and philosophy, the ancient goddess cult has turned into Mother Fatma; as for the mystic element used in the subjects such as luck, abundance and protection, it became the Mother Fatma's hand. Although this hand symbol takes its name from Hz. Fatma in the Alevi culture, it continues to exist as a cultural remnant in Central Asian Turkish culture as the Mother Umay's hand, in Christianity as the Virgin Mary's hand, in Judaism as Hamsa. In this context, we can say that the traces of the Mother Goddess cult are kept alive in the Alevi society today. Within the framework of the information mentioned above, this study takes a journey through the history of the Mother Fatma's hand symbol, also known as "Peñçe-i Ali Aba" and "Hamsa", and tries to shed light to the origin of the figure. The study first mentions subjects such as the hand figure through symbolism and the cult of the mother goddess in the light of the existing data, then addresses their reflections on the Alevi society and explains how the hand symbol became a part of the Alevi life as a tradition with the examples in the relevant context.

Keywords: Symbol, Mother goddess cult, Peñçe-i Ali Aba, Hamsa, Mother Fatma's hand.

ZUSAMMENFASSUNG

Als ein kulturelles Erbe, das von den alten Zivilisationen bis in die Gegenwart überliefert wurden, sind Symbole ein Kommunikationsmittel, mithilfe dessen die Menschen ihre Gefühle und Gedanken ausdrücken können. Im Laufe der Geschichte haben die Menschen hinter vielen Symbolen, denen sie eine Bedeutung beimessen, ein Geheimnis gesucht. So wurden viele Symbole für heilig erklärt, erhielten mythischen Charakter und beeinflussten die Glaubensphänomene der Zivilisationen, die diese nutzten. Eines dieser Symbole ist die Hand, die zuerst in den Höhlenwänden der Antike vorkam und seitdem in vielen Gesellschaften und schließlich auch bei den Aleviten aufgetaucht ist. Ausdruck der Schöpfung, des kreativen Vermögens, spielt die Figur der Hand in Bezug auf die Themen Glück, Fruchtbarkeit und Schutz eine wichtige Rolle in vielen Gesellschaften. Das Symbol der Hand, das aus der Zeit stammt, in der die Menschheit ihre ersten Symbole schuf, existiert heute vor allem in der alevitischen und bektaschitischen Kultur als ein Kult in Bezug auf Fatma Ana fort. Infolge der kulturellen Interaktion von Zivilisationen lassen sich die Spuren des Muttergötterkults im anatolischen Alevitentum feststellen. Im heutigen alevitischen Glauben und seiner Philosophie gibt es eine abgewandelte Form des antiken Muttergötterkults, in deren Mittelpunkt die Mutter Fatma steht. Das mystische Element für Glück, Fruchtbarkeit und Schutz ist hier durch die Hand der Mutter Fatma repräsentiert. Obwohl das Symbol in der alevitischen Kultur nach der Prophetin Fatma benannt ist, handelt es sich bei diesem um ein kulturelles Relikt, das auch bei den zentralasiatischen Türken als Hand der Mutter Umay, bei den Christen als Hand der Jungfrau Maria und bei den Juden als Chamsa existiert. So betrachtet halten die Aleviten den Muttergötterkult in seinen Spuren bis heute am Leben. In dieser Studie wird die historische Entwicklung des Symbols der Hand der Mutter Fatma, auch bekannt als *Peñçe -i Âli Abâ* („die Hand der Fünf im Gewand“) oder *Chamsa*, nachgezeichnet und versucht, ihren Ursprung herauszuarbeiten. In dem vorliegenden Artikel werden zunächst auf Grundlage der vorhandenen Daten der Muttergötterkult und die Symbolik der Handfigur erörtert und untersucht, wie sich diese in der alevitischen Gesellschaft widerspiegeln. In diesem Zusammenhang wird daraufhin anhand von Beispielen dargestellt, wie sich das Symbol der Hand zu einer Tradition im alevitischen Leben entwickelt hat.

Schlüsselwörter: Symbol, Muttergötterkult, *Peñçe-i Âli Abâ*, Chamsa, Hand der Mutter Fatma.

Giriş

Semboller, tarih boyunca farklı din ve kültürlerle hizmet ederek insanlığın varoluşsal sürecini ispatlamasında önemli bir etken olmuştur. Bir sembolün evrensel değeri, hakikatler kadar kendisine yüklenen anlam ile de doğru orantılıdır. Her sembol kendi içinde evrensel yasaları ve hakikatlerin ardındaki gizemi barındırmaktadır. El sembolü de tarih boyunca farklı uygarlıkların inanış ve yaşayış şekillerinden etkilenerek farklı din ve toplumların kabullendiği evrensel bir sembol olarak bilinmektedir (Aydoğan, 2019: 20). El; sözlük tanımıyla, kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümüdür (Türk Dil Kurumu [TDK], 2022). Bir organ olarak gerçek işleviyle kullanılmasının yanı sıra güç ve kudretin timsali olarak simgeleştirilen el, kadim uygarlıklardan günümüze kadar mitolojik unsurlardan beslenerek varlığını korumuştur. Bu sayede insanların duygu ve düşüncelerini yansıtarak toplumların ritüelleri üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Ana tanrıça kültü bu bağlamda iyi bir örnektir. Kadının varoluşundan itibaren doğurganlıkla bilinmesi, “Ana” kavramını ortaya çıkarmış ve böylece tarihsel birçok kadın karakter de kendi toplumlarının anaları olmalarıyla özdeşleştirilmiştir.

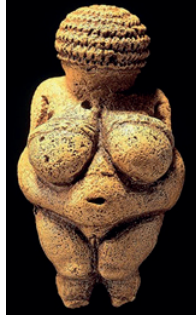
Antik dönemlerden kalma birçok sembol, yazı veya mitler o dönemin uygarlıklarının hikâyesi hakkında bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır. Mitlerin farklı kültürlerde aynı anlamlara sahip olması, bugün etkileşim kavramı ile açıklanmaktadır (Yılmaz, 2019: 15). Yapılan araştırmalar neticesinde günümüze kazandırılan kadim dönem sembolleri gösteriyor ki kadın, sosyal hayatın içinde önemli bir rol oynamasının yanı sıra siyasî ve dinî hayatın da önemli bir figürü olarak karşımıza çıkmaktadır. O dönemin ana tanrıçaları önemli bir otorite olarak varlığını sembol ve mitlerde sürdürmüştür. Alevi mitolojisinde de, Aleviliğin kutsal anası Hz. Fatma'nın ana tanrıçalara atfedilen özellikleri bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu özelliklerden biri de kuşkusuz el sembolüdür. Binlerce yıldır Anadolu'da var olan ve Anadolu'yu inanç anlamında etkileyen toplumların ana tanrıçalarının eli, günümüzde Alevi inanç ve felsefesinde Fatma Ana Eli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada da ana tanrıça inancının genel özelliklerinden bahsedilerek, Alevi inancının yaygın olduğu coğrafyayı etkileyen düşüncelerdeki el sembolünün Fatma Ana Eli'ne dönüşüm süreci ele alınacaktır. Bu bağlamda geçmiş dönemlerin ana tanrıça sembolizmi irdelenecek ve Fatma Ana Eli kültürünün tarihsel kökenlerine ışık tutulacaktır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle ana tanrıça kültüründen bahsetmek gerekmektedir.

1. Ana Tanrıça

19. yüzyılın ortalarından günümüze kadar yapılan araştırmalar gösteriyor ki ilk insan toplulukları anaerkil bir yaşam biçimine sahiplerdi. Bu bağlamda Bachofen, 1861’de yayımladığı “Analık Hakkı (Das Mutterrecht)” adlı eserinde; insanlık tarihinin başlarında, kan bağının yalnızca anne üzerinden kurulabildiğini öne sürmüştür. Araştırmacı, bu nedenle annenin bir otorite ve yasama merkezi olduğu kanısına varmıştır. Buna karşın Neolitik Çağ’da, insanların yerleşik hayata ve tarım toplumuna geçmesiyle beraber toprağı islah etmek ve topraktan ürün almak gibi temel görevlerin de kadına verilmiş olması hasebiyle kadının statü ve erk sahibi olduğu ileri sürülmektedir (Ersoy, 2022: 1). Yiyeceklerin toplanıp sayılması ihtiyacı ortaya çıktığında, uygarlıklar tarımın gelişmesine olanak sağlamışlar ve bu bağlamda tarımsal gelişimin ilk kanıtları, kadın tanrıların bir armağanı olarak kabul edilmiştir. Öyle ki tarımın gelişmesi ve artı ürünlerin kayda geçirilme ihtiyacı yazının icadını da beraberinde getirmiştir. Buna en güzel örnek Sümerlerdir. Zira onların cennet yazmanı kadındır. Yazıyı erkeklerin bulduğunu iddia eden kaynakların aksine yeni bulgular gösteriyor ki ıslak kil üzerine ilk anlamlı imgeleri basan kadındır (Stone, 2000: 35). Kadim dönemde kadın, içinde bulunduğu toplum tarafından yaratıcı özelliklere sahip kılınmış, bu özellikler de ana tanrıça inancının ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Ana tanrıça tabiri, dünya üzerinde kadının üstünlüğünü ve önceliğini vurgulayarak ilk kez Anadolu’da gelişmiştir. Çünkü dünya nezdinde ataerkilliğin yaşandığı çağlara bakıldığında, kadının Anadolu dışında pek etkisi görülmemektedir (Yıldız ve Özerden, 2017: 309). Bu nedenle Anadolu’nun bu anaerkil toplum yapısının, tanrıça kültürünün bir mirası olduğu söylenebilir. Tanrıça kültürünün tarihsel bulguları, arkeolojik çalışmalar sonucunda dünyanın birçok yerindeki kazılarda ortaya çıkarılan ve “Venüs” olarak adlandırılan farklı şekillerdeki kadın figürlerine dayanmaktadır. Ana tanrıçaya; Yunanistan ve Roma’ya ait şürlerde, övgülerde ve dinsel anıtlarda rastlanmasına rağmen onun asıl yurdunun Anadolu olduğu görülmektedir (Ersoy, 2022: 2). Tarihi M.Ö 6500’lere dayanan Çatalhöyük’te yapılan kazılar, ana tanrıça inancının ilk kaynağının Anadolu olduğunu göstermektedir. Çatalhöyük Neolitik toplumunda en önemli tanrı; genç bir kadın, doğum yapan bir anne ve yaşlı bir kadın olarak betimlenen Ana Tanrıçadır (Jineps, 2010). Çatalhöyük ana tanrıçası fiziksel olarak yapılan yaygın bir tasvire göre; kalın kalçalı, göbekli ve dolgun memelidir. Genelde oturur bir biçimde tasvir edilen (Erhat, 2012: 589) ana tanrıçanın fiziksel özellikleri, Anadolu kadınının fiziki görünüşüyle büyük benzerlikler göstermektedir.

Anadolu'nun tarihine bakıldığında toprak ana ile özdeşleşen; bereketi, bolluğu ve doğurganlığı simgeleyen ilk ana tanrıçaların; Kybele, Artemis ve Meryem Ana gibi dinsel kişilikler olduğu görülmektedir (Yıldız ve Özerden, 2017: 309). Ana tanrıça tâbiri; Kültepe tabletlerinde Kubaba, Lidya'da Kybebe, Frigya'da Kybele olarak geçmektedir. Hitit kaynaklarında ise kendisine "Hepat" denilmektedir (Erhat, 2012: 591-592). Uygurlıkların kültür tarihinde farklı adlandırılmasına rağmen ana tanrıçanın tasviri halk söylencelerinde tektir.

Resim 1. Willendorf Venüsü

(<https://www.bradshawfoundation.com/sculpture/willendorf.php>. Erişim tarihi: 03.11.2022.)

Ana tanrıça tâbiri hem bulunduğu çağa hem de toplumlara göre Anadolu'da; Vuruşema, Kubaba, Kybele, Lat, Ma, Hepat, Marienna, Rhea ve Artemis gibi isimlerle bilinmektedir. Hattiler, Anadolu'nun bilinen en eski yerli halkıdır ve onların baş tanrısı bir tanrıçadır. Anadolu'daki ana tanrıça kültürünün son halkası Efes'teki Artemis'tir. Anadolu toplumlarının Artemis'e olan bağlılığının (Ersoy, 2022: 2); kimi zaman Hristiyanlık inancında Meryem Ana'ya,¹ kimi zaman da Aleviliğin kutsal anası Fatma Ana'ya yönelik bir bağlılığa dönüştüğü söylenebilir. Ana tanrıça inancı binlerce yıl varlığını sürdürdükten sonra, erkek tanrılara inanan toplulukların Anadolu'yu istilası ile özünü kaybetmeye başlamış, tek tanrılı semavi dinlerin yayılmasıyla da zamanla ataerkil bir kimliğe büründürülerek Anadolu sahasında genelde Alevi inanç ve felsefesinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu varlığın karşımıza en bariz şekilde çıktığı alanlardan biri ise Fatma Ana'nın el sembolüdür.

1 431 yılında Artemis'in kenti Efes'te toplanan Üçüncü Ekümenik Konsil'de (Birinci Efes Konsili) Meryem'in theotokos, yani tanrı doğuran ana olduğu kabul edildi.

2. El Sembolizmi

Semboller kadim uygarlıklardan günümüze değin insanların sosyal ve dini tekamüllerinde kullanılan, objeler ya da işaretler aracılığıyla var olanın ötesinde anlam yüklenen çoğunluğu mistik olan işaretlerdir. Kadim uygarlıklardan bu yana inançların herkes için ortak olan ve aynı anlamların yüklendiği somut simgelerin, mistik yönleri bulunmaktadır (Kaval, 2015: 555). Tabir olarak sembol, duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya simge gibi anlamlara gelmektedir (TDK, 2022). Bir kişi, nesne, grup veya fikir kompleksini kolaylıkla temsil etmeyi amaçlayan bir iletişim ögesi (Pauls, 2022) olarak da tarif edilen sembol, başka bir realiteye dikkat çekerek bir başka şeyin yerine kullanılmak için insanlar tarafından yapılmış herhangi bir işarettir (Atasağun, 1997: 369). Binlerce yıllık geçmişi olan sembol ifadesi, dilimizde genellikle “simge” şeklinde kullanılsa da yaygın olarak din bilimi alanında “sembol” olarak kullanılmaktadır (Kızıl, 2018: 329). Bundan dolayı eskiçağdan günümüze kadar taşıyıcı özelliği olan bazı semboller, dinî ve mitolojik alanlarda daha kolay yayılma imkânı bulmuştur. Zira mistik olan simgelerin, tarih boyunca insanların en çok inanç sahalarını etkilediği bilinmektedir.

Semboller tüm medeniyetlerin ortak kültür mirası olarak kullanılan iletişim araçlarından biri olma özelliğine sahiptir (Britannica, 2022). Geçmişten günümüze sembollerin yapısı ve kullanım amaçları incelendiğinde, onların gizemli bir dünyaya aralanan ve çözümlenmesi gereken önemli bir mesele olduğu görülmektedir (Yılmaz, 2019: 4). Bir başka ifadeyle semboller, bilinmeyenleri anlamlandırmak için kullanılan görünür işaretlerdir (Atasağun, 1997: 370). Bu sembollere örnek olarak nasıl ki Budistlerde kıyafetler, Stupalar; Yahudilerde Davut Yıldızı, Hıristiyanlar için Haç (Kızıl, 2018: 328) verilebilirse Alevilerde de Zülfikâr ve Fatma Ana Eli örnek verilebilir. Varlığının temelini inanç fenomenlerinden alan semboller, mistik dünya görüşüyle şekillenmiş, kutsanmış hakikatlerdir (Atasağun, 1997: 372). Bu bağlamda el sembolünün tarihsel süreç içerisinde kutsal bir figür haline gelmesinin sebeplerini ortaya koyabilmek için insanın insan olma sürecine, yani evrimsel yolculuğuna göz atmak yerinde olacaktır. Bu noktada insan elinin evrimleşerek bugünkü biçimine ulaşması, konunun anlaşılması hususunda bir köşe taşıdır.

Milyonlarca yıl önceki insan atalarının elleri, günümüz modern şempanzelerinin ellerine benzemektedir. Eller bugünküne oranla daha büyük, başparmaklar ise daha küçük ve güçsüzdü. Böyle bir el yapısı, elleri de yere koyarak yürüyebilmek ve ağaçlara tırmanabilmek için gereklidir. Bunun yanında bugün parmak uçlarında bulunan

geniş kemikler henüz gelişmediği için o zamanlar parmaklar daha sivriydi. İlerleyen dönemlerde insan başparmağında şempanzelerde bulunmayan üç kas daha gelişti (Aydınlar, 2011). Böylece eller zamanla bugünkü formuna erişti. İnsan ataları, diğer parmaklarıyla uç uca gelebilen bir başparmağa ve daha yumuşak avuç içlerine sahip olunca da, herhangi bir nesneyi kavrama yetileri oluştu.

İnsan atalarının birkaç milyon yıl önce ellerinde tuttuğu keskin kenarlı taş yongaları, bir anlamda zihinsel gelişimlerini başarıya doğru götürecek olan araçlardı. Bu taş yongasının yardımıyla yeni ölmüş hayvanların sert derilerini kesebilir ve etleri çürümeden bunları elde edebilirlerdi. Aynı zamanda en değerli maddelerden biri olan kırmızı kemik iliğini kazanmak için kemikleri kırabilirlerdi. İnsan ataları bu gibi protein açısından zengin maddeleri, diğer yırtıcılardan önce ancak alet kullanarak değerlendirebilirdi. Öte yandan tehlikeli hayvanlar ölen hayvanın yanına geldiğinde insan atasının geri çekilmekten ve giderken yanına avdan bir parça almaktan başka çaresi kalmıyordu. Kavrama yetisi gelişmiş olan elleri ise bunun için biçilmiş kaftandı. Elleriyle avı veya avdan bir parçayı dişlerinin arasında taşıyabileceğinden çok daha kolay taşıyabiliyordu (Reichholf, 2014: 163-166). Bu sayede etten ve buna bağlı proteinden daha fazla faydalanabiliyordu. Nitekim et yemek, insanın bugünkü bilişsel düzeyine erişmesi için vazgeçilmezdi. Bilişsel düzeyin bugünkü haline gelmesiyle birlikte insan ataları ellerini, parçalama ve taşıma işlerinin dışında aletten alet yapmak için de kullanmaya başladılar. Bir diğer ifadeyle insan ataları üretime başladılar. Üretim ise insanlar için güç, yani hükmetmek demektir. El organı bir nevi yapmanın ve yaratmanın sembolü haline gelmişti.

İlerleyen dönemlerde insan ataları gücün sembolü olarak ve orada olduklarına dair bir iz bırakmak adına yaşadıkları mağaralara ellerinin izini çıkarmaya başladılar. El figürü artık soyut düşünceye girmişti. Bu izler ilk el figürü olmasının yanı sıra mağara sanatının ilk ürünlerindedir. El Castillo Mağarası'nda bulunan el figürleri, Dr. Alistair Pike'ye göre 37 bin 300 yıldan daha eskidir. (Taş Devri Sanatı Ansiklopedisi, 2022). Dünyanın birçok yerindeki mağaralarda buna benzer el figürüne rastlanmaktadır. Bu el izlerine 2013 yılında yapılan bir araştırmayla farklı anlamlar yüklenilmeye başlanmıştır. Bahsi geçen araştırmalara göre bu el izleri kadınlara aittir. Pennsylvania State Üniversitesi'nden Arkeolog Dean Snow, Fransa ve İspanya'daki sekiz mağarada bulgularanan el izlerini, belirli parmakların birbirlerine oranlarını karşılaştırmak suretiyle analiz etmiş, 32 el üzerinden yaptığı bu analiz sonucunda 24 tanesinin yani dörtte üçünün kadınlara ait olduğunu ortaya çıkarmıştır (Skopbülten, 2013). Arkeolog Dave

Whitley ise avlanma sahneleriyle birlikte resmedilen el figürlerini, ruhlar dünyasıyla bağlantı kurmaya çalışan şamanların trans halindeyken yaptığını ileri sürmektedir. Buna göre el şekilleri, dinsel bir yaklaşımla tekrarlanmıştır. Aynı zamanda kimi avcı toplayıcı toplumlarda şamanların kadın olduğunu da belirtmektedir. Keşfin sahibi Snow, bu kadim sanatçıların neden bu izleri bıraktığı sorusuna ise; bu izlerin “Bu benim, bunu ben yaptım.” mesajı vermek için bırakılmış olabileceği yanıtını vermektedir (National Geographic, 2013). Gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar ve yapılan yorumlar neticesinde günümüzden 38 bin yıl evvel; bu el figürlerinin, yaratıcılığı temsilen kullanıldığı söylenilebilir. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki geçmişte mağara kadınları tarafından yaratmanın bir kanıtı olarak kullanılan el figürü; sonrasında da yaratıcı gücün, kudretin, hükmetmenin sembolü olarak kullanılmış ve tanrıçalarla özdeşleştirilmiştir.

Resim 2. El Castillo Mağarası-İspanya

(<https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html>

Erişim tarihi:03.11.2022.)

3. El Sembolünün Tarihsel Süreci ve Kullanıldığı Toplumlara

El figürünün en erken kullanımı antik Mezopotamya'ya kadar uzanmaktadır. Elin, din ve ululuk gibi bir işleve sahip olarak inanış ve uygulamalarda yer almasının kökeni tarih öncesi çağlara kadar gitmektedir. Paleolitik dönemde görsel bir unsur olarak mağara duvarları ve kaya üzerlerinde yer alan el izleri, Neolitik döneme geçildiğinde yerleşim yerlerindeki duvarlarda da varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Aydoğan, 2019: 56). Günümüzde hala Anadolu'daki bazı köy evlerinin duvarlarında el izleri bereket, şifa ve korunma amacıyla yer almaktadır.

Paleolitik Çağ'ın insanları, mağaraların ulaşılması zor yerlerinde duvarlara yaptıkları el sembollerinde siyah ve kırmızı renkleri kullanmışlardır. İnsanlık tarihine ait ilk resimler denilebilecek bu figürlerde siyah ve kırmızının hâkimiyet, iktidar, korku ve saygı (Alp, 2009: 36) gibi soyut kavramların renk ve biçimde somutlaştırılarak sembolize edildiği görülmektedir. Yine bu çağda bazen bir eli duvara dayayarak bazen de herhangi bir figürü çevreleyerek yapılan el figürleri hafızalarda sahip olma (Mutlu, 1965: 24) isteğini canlandırmaktadır. Bir sembol olarak oldukça yaygın kullanılan el figürü; Hitit, Sümer ve Babilonya mühürlerinde tamamen mistik bir anlamda kullanılmıştır. Bu amaçla nazara karşı sihirli bir kuvvet olarak yer almıştır. Mezopotamya sanatında sihre ve nazara karşı kullanılan bu figürler ya parmakları açık şekilde ya da yumruk şeklinde kemik ve taştan yapılmış muskalara yansımıştır (Aldoğan, 1988: 84). El figürlerinin günümüzde ağırlıklı olarak nerelerde tespit edildiklerine bakmak gerekirse oyulmuş ve boyalı el figürlerinin Libya, Mısır, Sahra Atlası ve Orta Sahra dahil olmak üzere Kuzey Afrika'nın birçok yerinde bulunduğunu, buna karşın bulunan el tasvirlerinin boyutlarının orantısız olduğunu söylemek mümkündür (Achrati, 2022: 465-466). En ünlü örneklerin ise Arjantin, Afrika, Borneo ve Avustralya, Güney Fransa ve Kuzey İspanya'daki 12.000-40.000 yıllık mağara resimlerinden (National Geographic, 2022) müteşekkil olduğunu belirtmek gerekir. Fransa'nın Akdeniz sahilinde Mersailles yakınlarında, profesyonel bir dalış eğitmeni olan Calanque de Morgiou'da Henri Cosquer tarafından 1991 yılında keşfedilen bir sualtı mağarasındaki tavan ve duvarlarda en az 27 bin yıl öncesine ait olduğu tahmin edilen el izleri tespit edilmiştir (Yılmaz, 2019: 17). Öte yandan açık sağ el işaretinin, Tanrıça İnanna² ve Tanrıça İştara³ atfedilen muskalarda, antik Mezopotamya eserlerinde; hastalıklardan korunmak ya da hastalıkların iyileştirilmesi amacıyla kullanıldığı görülmektedir (Sonbol, 2005: 355-359). Sembolün arkeolojik çalışmalar neticesinde görüldüğü bir diğer yer ise Khirbet el-Kum'un dışında Hebron bölgesine yakın küçük bir köydür. 1967 yılının sonbaharında arkeolog William Dever bu bölgede birtakım kazı çalışmaları yürütmüştür. Bu çalışmalar sonucunda MÖ 8. yüzyıla ait üç yazıt ve çeşitli küçük aletler içeren birbirine geçmiş iki mezar buluştur. Yazıtlardan biri Uriyahu adındaki birini, "Yahve ve onun Aşera'sı" adına kutsayan ve

2 İnanna: Sümer ana tanrıçasıdır.

3 İştara: Asur, Babil ana tanrıçasıdır.

onu düşmanlarından korumasını isteyen bir yazıdır. Yazının altında ise bir el işareti yer almaktadır (Batuk, 2016: 23, 36). Burada el işaretinin koruyucu bir figür olarak kutsallaştırıldığı söylenebilir.

Resim 3. Hebron bölgesi yakınlarında bulunan, 8. yüzyıla ait üzerinde el işareti olan yazıt
(<https://treespiritwisdom.com/2022/05/31/june-oak/>. Erişim tarihi: 03.11.2022.)

Fenikeliler de Kartaca'nın (günümüz Tunus'u) koruyucu tanrıçası ve ay döngüsünün denetleyicisi Tanit'i temsil etmek için bir el imgesi seçmişlerdir. Tanit Fenikelilerde/Kartacalılarda Asherah'ın ismiydi. Yani Asherah'ın daha sonraki bir versiyonuydu (Tahor, 2022). Aynı figür Yunan mitolojisinde Aphrodite'in Eli olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınları nazardan korumak, doğurganlığı ve emzirmeyi arttırmak, sağlıklı hamileliği desteklemek ve zayıfları güçlendirmek gibi koruma niyetleri için kullanıldığı görülmektedir (Sonbol, 2005: 355-359). Buraya kadar, tanrıçalarla özdeşleşen el sembolünün farklı toplumlarda benzer amaçlarla kullanıldığı görülmüştür. Son zamanlarda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde el sembolünün bu gibi anlamlar taşıdığı düşüncesi pekiştirilmektedir.

Resim 4. Fenike Tanrıçası Tanit'in Eli

(Louvre Müzesi, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010148816> Erişim tarihi: 03.11.2022.)

2022 yılının sonlarına doğru arkeologların, İspanya'nın kuzeyindeki Navarre bölgesindeki günümüz Pamplona'sına yaklaşık 8 km uzaklıktaki Aranguren Vadisi yakınlarında bulunan Irulegi arkeolojik alanında buldukları el sembolü, bu yeni çalışmalardan birinin ürünüdür. M.Ö 1. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen, el sembolü ile ilişkili olan bu son keşif aynı zamanda arkeologların; en eski Bask dili metni olduğuna inandıkları bir metin içermektedir. Metinde çevrilen ilk kelime ise modern Baskça dilinde “iyi talih” ya da “iyi alamet” anlamına gelen “zorioneko” kelimesine kolayca çevrilen “sorioneku”dur (Arkeonews, 2022). Objenin üzerimde aynı zamanda, evin kapısına asılmak için üzerinde bir girinti bulunmaktadır. Objenin üzerindeki yazıyla birlikte düşünüldüğünde; bu el figürünün bu toplumda da evi korumak için ritüel bir nesne olarak kullanıldığı, iyi şans ve bereket getireceğine inanıldığı çıkarımına varılabilir.

Resim 5. Irulegi arkeolojik alanında bulunan el sembolü

(<https://www.aranzadi.eus/la-mano-de-irulegi>, Erişim tarihi: 19/11/2022.)

Yukarıda bahsedilen ve çok tanrılı inançlara sahip olan toplumların yanında, el figürünün tek tanrılı semavi dinlerde de varlığını koruduğu ve bu dinlerin inanç unsuru haline geldiği görülmektedir. Musevilerde bu sembol, Musa peygamberin kız kardeşi Miriam'a atfedilmiş ve adına Miriam'ın Eli ya da Hameş Eli denilmiştir. İber Yarımadası'nın antik Sefarad cemaati; Miriam'ın Eli'ni sembol seçmiştir. İbranice Hamesh; figürdeki beş parmak, Torah'nın⁴ beş kitabını temsil etmektedir.⁵

4 Torah (Tora) günümüzde Yahudilerin Tevrat yerine kullandıkları isimdir

5 Torah'nın ilk beş kitabı sırasıyla: Yaratılış, Mısır'dan Çıkış, Levililer, Çölde Sayım ve Yasanın Tekrarı'dır.

Hristiyanlığın ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı dönemde ise Meryem Ana Eli olarak karşımıza çıkmaktadır (Elmas, 2013). Bugün ise özellikle Anadolu coğrafyasında Fatma Ana Eli inancı yaygındır. Yukarıda ortaya konan el sembolizminin; uygarlıklar arasında kültür mirası olarak taşınmaya devam etmek suretiyle, bugün Alevi toplumunda Fatma Ana Eli olarak karşımıza çıkmış olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

4. Günümüz Alevi İnancında Fatma Ana Eli

Alevilerin kutsal sembollerinden bir tanesi olan Fatma Ana Eli, “Pençe-i Âl-i Abâ” ya da “Hamse” diye de bilinmektedir. Diğer toplumlar gibi Aleviler de bu sembolün kişileri nazara, kötü düşüncelere karşı koruyacağına; uğur, şans ve bereket getireceğine inanmaktadır. Kaynaklara göre, Anadolu inanışlarında beş sayısı ekseriyetle nazarla ilişkilendirilmiştir. Bu da el motifi ve elin beş parmağı ile ilgilidir (Alp, 2009: 35). Bunun yanında Pençe-i Âl-i Abâ sözüyle Hz. Muhammed’in ailesindeki beş kişi ifade edilmektedir. Bu beş kişi aynı zamanda Alevi inancındaki “beşler” olgusuna karşılık gelmektedir. El biçiminin her bir parmağı, Ehlibeytin beş temel kişisini sembolize etmektedir. Bu kişiler Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin’dir. Peygamber ailesinin, ailenin kadın bireyine ait bir sembolde simgelenmesi Alevi inancındaki ana tanrıça yansımalarının bir ürünü olarak yorumlanabilir. Alevi toplulukları arasında “beşler” olgusunu anlatan şu söylencede de Fatma Ana’ya tanrıça özellikleri yüklendiği açıkça görülmektedir:

“Hakk evreni yarattığında karalar yok iken, her yer su iken kandilde bir nur ışıldadı. Bu nurun içinde bir kadın görüldü. Başında bir taç, iki kulağında iki küpe, belinde de bir kemer vardı. Cebrail kadını görünce şaşırıp ve Hakk’a niyaz etti, kim olduğunu sordu. Hakk, ‘Ey Cebrail! O, cennetin seyyidesi Fatma Zehra’dır.’ dedi. Cebrail, ‘Tanrı’m, ne kadar güzeldir.’ diye karşılık verdi. Tanrı, ‘Biz onu nurdan yarattık.’ Cebrail sordu: ‘Ya Hakk, başındaki nedir?’ Tanrı, ‘Başındaki taç, Muhammed Mustafa’dır.’ dedi. Cebrail, ‘Ya belindeki nedir?’ diye sordu. Hakk buyurdu: ‘Ey Cebrail! Belindeki de kemer olup, Fatma’nın helali olan Ali’dir.’ Cebrail sordu: ‘Kulaklarındaki nedir?’ Yaratan cevap verdi: ‘Şebber-ü Şübber, yani Hasan ve Hüseyin’dir.’ buyurdu (KK-1).”

Başka bir Alevi söylencesinde ise Fatma Ana'nın elinin kutsallığı, yine Fatma Ana'ya insanüstü özellikler yüklenerek şu şekilde anlatılır:

“Fatma, bir gün mutfakta helva kavururken eşi Ali'yi genç ve güzel bir kızla görür ve pişen helvaya elini daldırır ancak hiçbir şey olmaz, helvayı böyle kavurmaya devam eder. Kocasını durumu fark edince Fatma'nın elini tencereden çıkartır. O günden sonra bu elin kutsallığına, gücüne, adeta yenilmezliğine inanılır (KK-2).”

Resim 6. Fatma Ana Eli

(<https://icon-library.com/png/494926.html>. Erişim tarihi: 03.11.2022.)

Anadolu'dan bir örnek babında Sivas'ın bazı Alevi köylerinde bugün hala ocaklı kadınların, Hz. Fatma'yı pirlere olarak gördükleri ve çeşitli hastalıkları tedavi ederken “El benim elim değil, Fatma (Fadime) Ana'mızın eli olsun” dedikleri bilinmektedir. Bunun yanı sıra kadınlar yoğurt yaparken, turşu kurarken, çiçek yetiştirip sebze fiderken ya da toprağa buğday atarken yine Fadime analarının elini zikretmektedirler (Üçer, 2017: 191). Yine Sivas'ın bazı köylerinde kutsal sayılan ocakzâde evlerin duvarlarına boya ile el sembolü işaretlenmektedir. Halk arasında bu işaretin uğur ve bereket getireceğine inanılmaktadır (Kumartaşlıoğlu, 2015: 107). Nazar gibi negatif enerjiden korunmak için de aşağıya doğru ve avuç içi açık şekilde olan el sembolü tasvir edilmektedir. Parmaklar bitişik ve düzdür. Küçük olanları takı olurken büyük olanları eve asılmaktadır. Bazı ellerin avuçlarının tam ortasına göz yerleştirilmektedir. Bunun da nazarlığın ek koruması olduğuna inanılmaktadır (Eroğlu, 2020: 50). Hala birçok köy evinin duvarında, halı ve kilimlerde, kadınların taktıkları kolyelerde buna benzer el sembolü bulunmaktadır.

Öte yandan yukarıda bahsedilen ve eski çağ uygarlıklarıyla başlayıp bugün Alevi-Bektaşî kültüründe varlığını devam ettiren bu oluşumların bir bakıma Şamanlarda da olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman Türklerde, Altay Şamanlığının gelenekleri yüzyıllar boyu aktarılarak varlığını korumuştur. Bugün Oğuzların torunları olan Anadolu Türklerinde birçok eski inanç ve göreneklerin derin izlerine rastlamak mümkündür (İnan, 1986: 207). Umay Ana Eli de bu bağlamda bir örnektir. Umay'ın, anne ve çocukları koruyan tanrıça olduğuna dair inanışlar halk arasında dolaşmakla beraber bu kültün, Fatma Ana Eli kültü ile benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Umay, ünlü Türkolog ve Tarihçi İbrahim Kafesoğlu tarafından Hind-İran itikadında "Humâ" olan ve kitâbelerde adı zikredilen bir tanrıçadır (Kafesoğlu, 1984: 290). Ö. Budda'ya göre ise "Uma" anne demektir. Tanrıların büyük annesi olarak zikredilmektedir. Öte yandan yeni doğan bir bebekte görülen doğum lekesinin Umay Ana'nın elinin izi olduğuna dair inanışlar mevcuttur. Bu iz "Umay Ana'nın El İzi" olarak kutsanmaktadır (Çobanoğlu, 2018: 32). Bu konuda şöyle bir söz de bulunmaktadır: "Menim kolum emes. Umay enemdin kolu (Benim elim değil. Umay annemin eli)" (Gömeç, 2018). Öyle ki bugün hala Orta Asya ve bu coğrafyanın geleneklerini yaşatmayı sürdüren hanelerde, bir kadının doğumunun kolay geçmesi için "Benim elim değil, Umay Ana'nın eli olsun" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Küçük, 2013: 117). Anadolu'yu inanç ve düşünsel anlamda etkileyen Orta Asya Türklerinin, bu kutsal sözcüklerini bu coğrafyada yaşayan Alevilere miras bıraktıklarını ve Umay Ana'nın Fatma Ana'ya dönüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Milyonlarca yıl önce insan elinin evrimleşmesiyle başlayan üretim ve yaratıcılık süreci, kadının doğurganlık özelliğinden dolayı doğal bir yaratıcı olarak kabul edilmesi ve tanrıçalaştırılmasıyla kesişmiştir. Buna paralel bir şekilde insanın bilişsel düzeyine soyut düşüncenin eklenmesi, muhtelif fikirlerin sembollerle anlatılması ihtiyacını doğurmuştur. Hemen hemen aynı dönemlerde bir yandan "Venüs" olarak adlandırılan tanrıça heykelleri yapıp onlara tapılırken bir yandan da mağara duvarlarına, yaratıcı gücün sembolü olarak el figürleri çizilmiştir.

Çağlar boyunca yapmanın, yaratmanın, kuvvetin ve kudretin temsili olarak simgeleşen el figürünün insanları kötü düşüncelerden, büyüden, nazardan koruduğuna; uğur, şans ve bereket getirdiğine inanılmıştır. Tanrıçalar eliyle ortaya çıkan bu inanış son olarak Anadolu sahasında Alevi inanç ve felsefesinde kendisini Fatma Ana olarak göstermiş ve Fatma Ana Eli olarak yaşayışa dâhil edilmiştir. Anadolu'yu besleyen

fikirlerin ürünü olarak ortaya çıkan bu sembol Aleviler tarafından kutsal kabul edilmiş ve bunu yaparken önceki dönemlerin birikimine sadık kalınmıştır.

Anadolu'da varlığını sürdüren geleneksel Alevilik uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda binlerce yılın kutsal yaratım sembolü olan el figürünün, Alevilerin tarihsel ve toplumsal hafızasının ürünü olarak bir inanç unsuru haline geldiği görülmektedir. Alevi felsefesinde kadına verilen önemin de kanıtlarından birini sunmaktadır. 38 bin yıl önce mağara duvarlarına çizilen; Mısır'da, Babil'de muskalara yazılan; eski Yunan'da doğum için medet umulan, eski Türklerde bebeklerin doğum izlerinde aranan, Orta Doğu'da kayalara kazınan kutsal el, bugün Aleviler tarafından kötülüklerden korunmak niyetiyle bir kolye olarak kadınların boynunda, halı ve kilimlerde, evlerin duvarlarında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- ACHRATİ, Ahmed (2003). *Hand and Foot Symbolism: From Rock Art To The Qur'ân*. 23 Ekim 2022 tarihinde <https://www.scribd.com/document/161223432/Hand-and-Foot-Symbolisms> adresinden erişildi.
- ALDOĞAN, Ayşen (1988). Anadolu Kültüründe-Sanatlarında Sembolik El Motifi. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
- ALP, Özlem (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- ARANZADİ. 19 Kasım 2022 tarihinde <https://www.aranzadi.eus/la-mano-de-irulegi> adresinden erişildi.
- ARKEONEWS. (2022). *Archaeologists in nothern Spanish have discovered what they believe to be the oldest Basque language text*. 19 Kasım 2022 tarihinde <https://arkeonews.net/archaeologists-in-nothern-spanish-have-discovered-what-they-believe-to-be-the-oldest-basque-language-text> adresinden erişildi.
- ATASAGUN, Galip (1997). Sembol ve Sembolizm. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(7).
- AYDOĞAN, Hatice Aycan (2019). *Türk Halk İnanış Ve Uygulamalarında El Sembolü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- AYDINLAR, Kozmopolit (2011). *İnsanın Evrimi: Baş Pamağa Çok Şey Borçluyuz*. 26 Ekim 2022 tarihinde <https://evrimteorisonline.com/2011/04/21/basparmagacok-sey-borcluyuz/> adresinden erişildi.
- BATUK, Cengiz ve Köroğlu, Mevlide (2016). Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(41).
- BRITANNICA. (2022). *Semboller*. 30 Ekim 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/symbol> adresinden erişildi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2018). Altay Mitolojisi Bağlamında Türk Ve Kore Şamanizmi Üzerine Tespitler. *Uluslararası İpek Yolu Sempozyumu: Türkiye İle Kore Arasında Uygarlıkların Etkileşimi*(20).
- EL CASTILLO. İnsanın İlk El izleri El Castillo ve Pech Merle Mağarası. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/05/insanin-ilk-el-izleri-Castillo-Perch-Merle.html> adresinden erişildi.
- ELMAS, Efe (2013). Tanrıça Serisi 3: Tanrıça Sembolleri. *İndigo Dergisi*.
- ERHAT, Azra (2012). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi kitabevi.
- EROĞLU, Zeynep (2020). *Toplumsal Bellekte Hz. Fatma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- ERSOY, Elif. Ana Tanrıça Kültü. *Anadolu Aydınlanma Vakfı*.23 Eylül 2022 tarihinde https://www.academia.edu/25356451/ANA_TANRI%C3%87A_K%C3%9CLT%C3%9C adresinden erişildi.
- FATMA ANA ELİ. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://icon-library.com/png/494926.html> adresinden erişildi.

- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur (2018). *Umay Ana*. 21 Kasım 2022 tarihinde <https://www.turkceindirilmesi.com/turk-tarihi/umay-ana-prof-dr-saadettin-gomec-h77695.html> adresinden erişildi.
- İNAN, Abdulkadir (1986). *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller Ve Araştırmalar* (3 b.). Ankara: Atatürk Dil, Tarih Ve Yüksek Kurumu Yayınları.
- JINEPS GAZETESİ (2010). *Anadolu ve Mezopotamya'da Ana Tanrıça İnancı*. 28 Ekim 2022 tarihinde <https://jinepsgazetesi.com/2010/10/anadolu-ve-mezopotamya-da-ana-tanrica-inanci3/> adresinden erişildi.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984). *Türk Milli Kültürü* (3 b.). Ankara: Ötügen Yayınları.
- KAVAL, Musa (2015). Mistisizm'in Dili; Sembolizm. *Turkish Studies*(10/6).
- KAYNAK KİŞİ 1, Hayat, Hasan Hüseyin (2022). *Hudr Abdal Ocağı*. 82 yaşında, okur-yazar, Divriği/Gökçebel.10 Temmuz 2022 tarihinde görüşüldü.
- KAYNAK KİŞİ 2, Hayat, Arife (2022). *Hudr Abdal Ocağı*. 73 yaşında, ilkokul, Divriği/Gökçebel. 10 Temmuz 2022 tarihinde görüşüldü.
- KIZIL, Hayreddin (2018). Dini Sembolizm Üzerine. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX(20).
- KUMARTAŞLIOĞLU, Satı (2015). Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 3(6).
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2013). Geleneksel Türk Dinindeki Ana/Dişil Ruhlara Mitolojik Açıdan Bakış. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1).
- LOUVRE MÜZESİ. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://collections.louvre.fr/en/ark> adresinden erişildi.
- MUTLU, Belkıs (1965). Efsanelerin İzinde Yakın Doğu'dan Kuzey Avrupa'ya. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- NATIONAL GEOGRAPHIC (2013). *İlk Sanatçılar Çoğunlukla Kadın mıydı?* 27 Ekim 2022 tarihinde <https://www.nationalgeographic.com/adventure/article/131008-women-handprints-oldest-neolithic-cave-art> adresinden erişildi.
- _____ (2022). *Were The First Artists Mostly Women*. 27 Ekim 2022 tarihinde <https://www.nationalgeographic.com/adventure/article/131008-women-handprints-oldest-neolithic-cave-art> adresinden erişildi.
- REİCHHOLF, Josef H. (2014). *İnsanın Evrimi*. (Çeviri Nülüfer Epçeli) İstanbul: Say Yayınları.
- SKOPBULTEN (2013). *Mağara Resimlerinin İzinde: İlk Sanatçı Bir Kadın mıydı?* 19 Kasım 2022 tarihinde <https://www.e-skop.com/skopbulten/magara-resimlerinin-izinde-ilk-sanatci-bir-kadin-miydi/1580> adresinden erişildi.
- SONBOL, Amira El Azhary (2005). Beyond The Exotic Women's Histories In Islamic Societies. (A. E.-A. Sonbol, Dü.)
- STONE, Merlin (2000). *Tarırlar Kadınken*. (N. Şarman, Çev.) İstanbul: Payel Yayınevi.
- TAHOR, Leb (2022). *Khirbet el-Qom Tomb Inscription*. 26 Ekim 2022 tarihinde <http://www.lebtahor.com/Archaeology/inscriptions/khirbet%20el%20qom%20tomb%20inscription.htm> adresinden erişildi.
- TAŞ DEVRİ ANSİKLOPEDİSİ. (2022). *El Castillo Mağara Resimleri*. 28 Ekim 2022 tarihinde <http://www.visual-art-cork.com/prehistoric/castillo-cave-painting.htm> adresinden erişildi.
- TDK. (2022). *El*. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

- _____. (2022). *Sembol*. 28 Ekim 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- ÜÇER, Müjgan (2017). Halk Kültürümüzde Hz. Fâtıma (Fadime Ana). A. Aksu (Dü.) içinde, *Cennet Kadınlarının Seyyidesi Hz. Fâtıma*. Sivas: Sivas Belediyesi.
- WILLENDORF VENÜSÜ. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://www.bradshawfoundation.com/sculpture/willendorf.php> adresinden erişildi.
- YAZIT, MÖ 8. yüzyıl. 3 Kasım 2022 tarihinde <https://treespiritwisdom.com/2022/05/31/june-oak/> adresinden erişildi.
- YILDIZ, Sevcan ve Turamberk Özerden, Seden (2017). *Anadolu'da Anatanrıça Kültü*. Z. G. Serbestoğlu (Dü.). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- YILMAZ, Nefne Fürkan (2019). *Yabudilik'te Hamsa İslâm'da Fatma'nın Eli*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.